

O'QUVCHILARDA DEVIANT XULQ-ATVOR YUZAGA KELISHI VA UNI BARTARAF ETISHNING PSIXOLOGIK USULLARI

Esanov Zoxid Paxriddinovich

Jizzax viloyati Do'stlik tumani

"Oltin vodiya" MFY hududidagi

7-umumta'lim maktabi psixologi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o'quvchilarda deviant xulq-atvorning yuzaga kelish sabablari, uning namoyon bo'lish shakllari hamda bunday holatlarni bartaraf etishning samarali psixologik usullari yoritiladi.

Kalit so'zlar: deviant xulq-atvor, o'quvchi, psixologiya, agressiya, profilaktika, moslashuv, tarbiya

KIRISH

O'quvchilar orasida deviant xulq-atvorning yuzaga kelishi bugungi kunda ta'lim tizimi oldida turgan dolzarb muammolardan biridir. Deviant xulq-atvor — bu jamiyat tomonidan qabul qilingan axloqiy va ijtimoiy me'yorlardan chetga chiqadigan xatti-harakatlaridir. Bu holat o'quvchilarda turli shakllarda namoyon bo'lib, ularning shaxs sifatida rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Deviant xulq-atvor ko'pincha quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi: darslarga befarqlik, maktab qoidalarini buzish, agressivlik, tengdoshlar bilan nizolar, yolg'on gapirish, zararli odatlarga moyillik va ijtimoiy muhitga moslashmaslik. Bunday xatti-harakatlar asta-sekin shakllanib, vaqt o'tishi bilan mustahkamlanib borishi mumkin.

Mazkur muammoning kelib chiqishida bir nechta asosiy omillar mavjud. Eng muhim omillardan biri — oilaviy muhit. Oilada mehr-oqibatning yetishmasligi, ota-onaning e'tiborsizligi yoki haddan tashqari qattiqqo'lligi bolaning ruhiy holatiga salbiy ta'sir qiladi. Oiladagi nizolar va zo'ravonlik holatlari ham deviant xulq shakllanishiga zamin yaratadi.

Ikkinchi muhim omil — ijtimoiy muhit va tengdoshlar ta'siri. O'quvchi salbiy do'stlar davrasiga tushib qolsa, ularning xatti-harakatlarini takrorlashga moyil bo'ladi. Bu ayniqsa o'smirlik davrida kuchli namoyon bo'ladi.

Uchinchi omil — psixologik xususiyatlar. O'ziga ishonchsizlik, e'tibor yetishmasligi, emotsional zo'riqish, ichki ziddiyatlar va o'zini anglashning past darajasi o'quvchini deviant xulqqa undashi mumkin.

Shuningdek, ta'lim jarayonidagi muammolar ham bu holatga sabab bo'ladi. O'qishga qiziqmaslik, muvaffaqiyatsizlik, o'qituvchi bilan nizolar o'quvchining salbiy xatti-harakatlariga olib keladi.

Deviant xulq-atvorni bartaraf etishda kompleks va tizimli yondashuv zarur. Avvalo, psixologik diagnostika o'tkazilib, muammoning asl sabablari aniqlanishi kerak. Har bir o'quvchi individual o'rganiladi va unga mos yondashuv tanlanadi.

Individual psixologik suhbatlar muhim ahamiyatga ega. Bu orqali o'quvchi o'z muammolarini ochiq ifoda etishga o'rganadi va psixolog bilan ishonchli aloqa o'rnatadi.

Psixologik treninglar va guruhiiy mashg'ulotlar samarali usullardan biridir. Rolli o'yinlar, muloqot mashqlari, konfliktlarni hal qilish bo'yicha treninglar o'quvchilarda ijobiy ko'nikmalarni shakllantiradi. Rag'batlantirish va ijobiy mustahkamlash usullari ham muhimdir. O'quvchining kichik yutuqlarini e'tirof etish uning motivatsiyasini oshiradi va ijobiy xulqni mustahkamlaydi.

Ota-onalar bilan hamkorlik alohida ahamiyatga ega. Psixolog ota-onalarga farzand bilan to'g'ri muloqot qilish, mehr va nazoratni muvozanatda saqlash bo'yicha tavsiyalar beradi.

Profilaktik ishlar orqali deviant xulqning oldini olish mumkin. Ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar, sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, o'quvchilarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish muhimdir. Bundan tashqari, o'quvchilarda o'zini anglash, ichki motivatsiya va ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirish zarur. Bu ularning ijobiy yo'nalishda rivojlanishiga yordam beradi.

Oilaviy muhitning ta'siri: Oila bolaning birinchi va eng muhim ijtimoiylashuv muhitidir. Zamonaviy tadqiqotlar oilaviy munosabatlarning sifati, ota-onalarning nazorati

va qo‘llab-quvvatlashi deviant xulq-atvor rivojlanishida hal qiluvchi omil ekanligini tasdiqlaydi. 2024-yilda Xitoyda o‘tkazilgan keng ko‘lamli tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, o‘rtacha 1931 o‘smirni qamrab olgan tahlilda deviant guruhga kiradigan bolalarning taxminan 28 foizi oilaviy muammolarga ega bo‘lgan. Oilaviy muhitning salbiy ta'sir ko‘rsatuvchi asosiy omillaridan biri ota-onalarning yetarlicha nazorati yo‘qligidir. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ota-onalarning doimiy va samarali nazorati deviant xulq-atvor xavfini qariyb 40-50 foizga kamaytiradi. Biroq, hozirgi davrda ko‘plab ota-onalar ishga band bo‘lib, farzandlari bilan yetarli vaqt o‘tkaza olmaydi.

Oilaviy nizolar va ajralishlar, oiladagi doimiy kelishmovchiliklar, zo‘ravonlik yoki ota-onalarning ajralishi bolaning ruhiy holatiga salbiy ta'sir ko‘rsatadi. O‘tkazilgan tadqiqotlar ko‘rsatishicha, to‘liq bo‘lmagan oilalarda o‘sgan bolalarda deviant xulq-atvor ehtimoli 2-3 baravar yuqori. Ijtimoiy o‘rganish nazariyasiga ko‘ra, bolalar ota-onalarining xulq-atvorini taqlid qiladi. Agar oilada agressiya, alkogol iste'moli yoki boshqa salbiy xatti-harakatlar mavjud bo‘lsa, bu bolaga "normal" xulq-atvor sifatida ko‘rinadi. Hissiy aloqaning zaifligi ota-onalar bilan hissiy bog‘liqlik deviant xulq-atvorga qarshi muhim himoya omilidir. Tadqiqotlar shuni tasdiqlaydikim, ota-onalarga kuchli hissiy bog‘langan o‘smirlar tengdoshlarning salbiy ta'siriga kamroq moyil bo‘ladi.

Tengdoshlar guruhining ro‘li: O‘smirlik davri – bu tengdoshlar guruhining ta'siri maksimal darajada namoyon bo‘ladigan davr. 2024 yilda nashr etilgan tadqiqotda 11-17 yoshli o‘smirlar orasida tengdoshlar ta'sirining deviant xulq-atvor rivojlanishidagi o‘rni tasdiqlangan. Asosiy xavfli omillar: Deviant tengdoshlar bilan muloqot. Tadqiqotchilar ta'kidlashicha, deviant xulq-atvorga moyil tengdoshlar bilan doimiy muloqot qiladigan o‘smirlar bunday xulqni o‘zlashtirishga 3-5 baravar ko‘proq moyil. Bu ijtimoiy o‘rganish mexanizmi orqali yuz beradi – bolalar tengdoshlarining xatti-harakatlarini kuzatib, taqlid qiladi. Ijtimoiy status qidirish - Ko‘pgina o‘smirlar o‘z guruhlarida tan olinish va hurmat qozonish uchun xavfli yoki qonunga xilof harakatlarga yo‘l qo‘yadi. Bu, ayniqsa, o‘zo‘zini past baholash yoki ijtimoiy qabul qilinmaslik muammolariga ega bo‘lgan bolalarda keng tarqalgan. Bundan tashqari o‘smirlik davrida tengdoshlar guruhiga moslashish ehtiyoji juda

kuchli. Agar guruhda deviant xulq-atvor "normal" deb qabul qilinsa, hatto ilgari ijobiy xulqli bolalar ham bu harakatlarga qo‘shilishi mumkin.

Zamonaviy texnologiyalar va raqamli muhit ta’siri: XXI asrda yangi va juda kuchli omil paydo bo‘ldi – internet va ijtimoiy tarmoqlar hisoblanadi. Common Sense Media ma’lumotlariga ko‘ra 8-12 yoshli bolalar kuniga o‘rtacha 5,5 soat, 13-18 yoshli o‘smirlar esa 8,5 soatdan ortiq vaqtni ekran oldida o‘tkazishi aniqlangan. Bu yangi turdagi deviant xulq-atvor – kiberdeviantlikka olib kelmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda zo‘ravonlik kontenti ham shular jumlasidan. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, zo‘ravonlik mazmuniga doimiy ta’sir o‘tkazilish agressiv xatti-harakatlar darajasini oshiradi. Observatsion o‘rganish nazariyasiga ko‘ra, bolalar ekranda ko‘rgan zo‘ravonlikni qabul qilinadigan muammo yechish usuli sifatida qabul qilishlari mumkin. Kiberbulling bu – zamonaviy deviant xulq-atvorning eng xavfli shakllaridan biri. Ko‘pgina olib borilgan tadqiqotlarda 11-13 yoshli bolalarning 7 foizi, 14-17 yoshli o‘smirlarning 5,2 foizi kiberbulling qurboni bo‘lgan. Kiberbulling an’anaviy bullingdan farqli ravishda 24/7 davom etadi va qurbonni hech qanday xavfsiz joyda qoldirmaydi. So‘nggi tadqiqotlarda ijtimoiy tarmoqlarga qaramlik va deviant xulq-atvor o‘rtasida ijobiy korrelyatsiya aniqlangan. 11-15 yoshli qizlarning 33 foizi ijtimoiy tarmoqlarga "qaramli" his qilishini tan olishgan, ko‘pchilik esa undan voz kechishning qiyin ekanligini aytishgan. Internet anonimligi bolalarga odatda qo‘lga olmagan deviant harakatlarga yo‘l qo‘yish imkonini beradi. Bu o‘z-o‘zini nazorat qilish mexanizmlarini susaytiradi va mas’uliyat hissini kamaytiradi.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar: Tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar deviant xulq-atvor rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi: Qashshoqlik va iqtisodiy qiyinchiliklar - past daromadli oilalardagi bolalarda deviant xulq-atvor xavfi yuqori. Bu, birinchidan, asosiy ehtiyojlarning qondirilmasligi, ikkinchidan, ota-onalarning ko‘p vaqt ishlash zaruriyati tufayli nazoratning susayishi bilan bog‘liq. Mahalla muhiti - yuqori jinoyatchilik darajasi va ijtimoiy tartibsizlik bo‘lgan mahallalarda yashovchi bolalarda deviant xulq-atvor rivojlanish xavfi oshadi. 2024 yilda Indoneziyada o‘tkazilgan tadqiqot natijalariga ko‘ra, ijtimoiy muhit voyaga yetmaganlar huquqbuzarligining asosiy omilidir. Ta’lim tizimiga kirish imkoniyatlari - sifatli ta’limdan mahrum bo‘lish, maktabdan

haydaliş yoki o‘qishda muvaffaqiyatsizlik deviant xulq-atvor uchun xavf omildir. Maktab – bu nafaqat bilim olish, balki ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish va ijobiy qadriyatlarni shakllantirish muhitidir.

Psixologik omillar: Shaxsiy psixologik xususiyatlar ham deviant xulq-atvor rivojlanishida muhim hisoblanadi. O‘z-o‘zini nazorat qilish nazariyasiga ko‘ra, o‘z-o‘zini past baholovchi bolalar impulsiv qarorlar qabul qilishga va deviant harakatlarga moyil bo‘ladilar. Bundan tashqari bolalik davridagi travmatik tajribalar (zo‘ravonlik, e‘tiborsizlik, hissiy yoki jismoniy shikastlanish) uzoq muddatli psixologik ta‘sirga ega va deviant xulq-atvor xavfini oshiradi. Ko‘pincha deviant harakatlar – bu qiyinchiliklar bilan kurashish mexanizmidir. O‘z-o‘zini past baholashga ega bolalar hurmat va e‘tirof qozonish uchun deviant guruhlarga qo‘shilishi mumkin. Ular ushbu guruhlarda o‘zlarini qabul qilingan va qadrlanagandek his qilishadi.

Zamonaviy yechmla va tavsiyalar: Bugungi kunda O‘zbekiston va dunyo amaliyotida qo‘llanilayotgan samarali profilaktika choralari:

1. Kompleks yondashuv. 2024 yilda O‘zbekistonda ishga tushirilgan CHAMPS loyihasi – bu "mahalla, maktab va oila" yagona tizimi asosida bolalarni himoya qilishga qaratilgan. Loyiha 10 ta idora o‘rtasida hamkorlikni ta‘minlaydi va dalillarga asoslangan yondashuvni qo‘llaydi.

2. Ota-onalarni o‘qitish dasturlari. Ota-onalarga samarali tarbiya usullari, o‘z-o‘zini nazorat qilish va bolalar bilan hissiy aloqa o‘rnatish bo‘yicha treninglar o‘tkazish zarur. Bu dasturlar ota-onalarga farzandlarining xatti-harakatlarini kuzatish va salbiy tendentsiyalarni erta aniqlash imkonini beradi.

3. Raqamli savodxonlik va onlayn xavfsizlik. Bolalar va ota-onalar uchun internet xavfsizligi, kiberbullingga qarshi kurashish va ijtimoiy tarmoqlardan to‘g‘ri foydalanish bo‘yicha o‘quv dasturlari yaratish lozim. American Pediatriya Akademiyasi kuniga 2 soatgacha ekran vaqtini tavsiya etadi.

4. Maktab asosidagi profilaktika dasturlari. Maktablarda ijtimoiy-hissiy o‘rganish dasturlari, stressni boshqarish, muammolarni hal qilish ko‘nikmalari va ijobiy

qadriyatlarni rivojlantirish zarur. O'qituvchilar deviant xulq-atvor belgilarini erta aniqlash uchun o'qitilishi kerak.

5. Professional psixologik yordam. Deviant xulq-atvor belgilari mavjud bo'lgan bolalarga psixologlar, ijtimoiy ishchilar va boshqa mutaxassislarning o'z vaqtida yordami taqdim etilishi muhim.

6. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlari. Qiyin ahvoldagi oilalar uchun ijtimoiy, iqtisodiy va psixologik qo'llab-quvvatlash dasturlarini rivojlantirish zarur. Bu oilalar bolalarga yetarli e'tibor berish va nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'lishi uchun sharoit yaratadi.

7. Tengdoshlar guruhlariga muqobil mashg'ulotlar. Sport to'garaklari, san'at studiyalari, ilmiy klublar va volontyorlik faoliyati o'smirlarni foydali ishlar bilan band qiladi va ijobiy qadriyatlarni rivojlantirishga yordam beradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, o'quvchilarda deviant xulq-atvorni bartaraf etish tizimli, individual va hamkorlikka asoslangan yondashuvni talab qiladi. To'g'ri psixologik yordam orqali o'quvchilarning ijtimoiy moslashuvi va ijobiy rivojlanishini ta'minlash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davis, J. P., Berry, D., & Espelage, D. L. (2018). Developmental Changes in Deviant and Violent Behaviors from Early to Late Adolescence: Associations with Parental Monitoring and Peer Deviance. PMC.
2. Cioban, S., et al. (2021). Adolescent Deviance and Cyber-Deviance: A Systematic Literature Review. PMC.
3. Common Sense Media. (2024). The Common Sense Census: Media Use by Tweens and Teens.
4. Gazeta.uz sayti CHAMPS loyihasi
5. ZIYO. NET